

Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку

Makarchuk N.O. The psychology of personal self-regulation with mental disabilities / N.O. Makarchuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 173–184.

N.O. Makarchuk. The psychology of personal self-regulation with mental disabilities. The concept of psychology of personal self-regulation with mental disabilities (on the example of irreversible mental and / or mental development disorders) is presented. It is established that personal self-regulation is formed under the influence of certain general patterns of mental development and under the influence of pathopsychological parameters of mental dysontogenesis: functional localization of the disability, the time frames, the interaction between primary and secondary defect, the violation of the cross-functional interactions in the process of abnormal systemogenesis. The theoretical and methodological foundations of personal self-regulation in adolescence are determined: the correlation between the patterns of mental development and the parameters of mental dysontogenesis; the formation of variability of personality with intellectual disabilities, operational, complementarity of the activities of the psyche and consciousness.

It is proved that the mechanisms of personal self-regulation are submitted to a number of systemic laws of human development in the phylogenetic, ontogenetic and anthropogenetic dimensions that determine the content and character of mental activity, consciousness and self-awareness, and the organization of the functioning of social systems. The methodological principles of psychological mechanisms of the personal self-regulation are: the principle of objectivity, the principle of image, the principle of interrelation and regularity, the principle of activity.

Key words: personal self-regulation, social integration, mental disabilities, teenage.

Н.О. Макаrchук. Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку. Представлено концепцію психології особистісної саморегуляції з ментальними порушеннями розвитку (на прикладі незворотних порушень розумового та/або психічного розвитку). Встановлено, що особистісна саморегуляція формується під впливом визначених загальних закономірностей психічного розвитку

та під впливом патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу: функціональна локалізація порушення, часові межі, взаємодія між первинним і вторинним дефектом, порушення міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Визначено теоретико-методологічні засади особистісної саморегуляції у підлітковому віці: співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу; варіативність становлення особистості з порушенням розумового розвитку, операціональність, комплементарність діяльності психіки та свідомості.

Доведено, що механізми особистісної саморегуляції підкорюються низці системних закономірностей розвитку людини у філогенетичному, онтогенетичному та антропогенетичному вимірах, що обумовлюють зміст і характер психічної діяльності, свідомості та самосвідомості, організації функціонування соціальних систем. Методологічними принципами психологічних механізмів особистісної саморегуляції є: принцип об'єктивності, принцип відображення, принцип взаємозв'язку та системності, принцип діяльності.

Ключові слова: психологія особистісної саморегуляції, соціальна інтеграція, ментальні порушення розвитку, підлітковий вік.

Н.А. Макаrchук. Психология личностной саморегуляции при ментальных нарушениях развития. Представлено концепцию психологии личностной саморегуляции с ментальными нарушениями развития (на примере необратимых нарушений умственного или психического развития). Установлено, что личностная саморегуляция формируется под влиянием общих закономерностей психического развития и под влиянием патопсихологических параметров психического дизонтогенеза: функциональная локализация нарушения, временные границы, взаимодействие между первичным и вторичным дефектом, нарушения межфункциональных взаимодействий в процессе аномального системогенеза. Установлено теоретико-методологические основы личностной саморегуляции в подростковом возрасте: соотношение закономерностей психического развития и параметров психического дизонтогенеза; варіативность становления личности с нарушениями умственного развития, операціональность, комплементарность, деятельность психики и сознания.

Доказано, что механизмы личностной саморегуляции соподчиняются ряду системных закономерностей развития человека в филогенетическом, онтогенетическом и антропогенетическом измерениях, которые обуславливают содержание и характер психической деятельности, сознания и самосознания, организации функционирования социальных систем. Методологическими принципами психологических механизмов личностной саморегуляции есть: принцип объективности, принцип отражения, принцип взаимосвязи и системности, принцип деятельности.

Ключевые слова: психология личностной саморегуляции, социальная интеграция, ментальные нарушения развития, подростковый возраст.

Постановка проблеми. Активне входження України в євроінтеграційний простір, зорієнтованість на міждисциплінарний дискурс при вирішенні проблем людей з ментальними порушеннями розвитку зумовило перегляд усталених підходів та положень щодо забезпечення їх освіти та соціальної інтеграції. Зміна сегрегативних і дискримінаційних стратегій ставлення до цих людей на стратегії соціального діалогу й інтеграції висунула перед сучасною психологією важливе для її теорії та практики завдання – формування їх особистісної саморегуляції. У цьому контексті розроблення і модифікація технологій психодіагностики, технологій прогнозування розвитку та технологій соціальної інтеграції людей з ментальними порушеннями розвитку з урахуванням динаміки їх вікових змін – це відповідь на актуальний запит практики їх освіти та соціальної інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні донедавна функціонувало дещо упереджене ставлення до людей, які мали незворотні порушення психічної діяльності, внаслідок вроджених чи набутих порушень розвитку. Здебільшого їх визначали через наявний фізичний дефект і соціальні ярлики. Так і досі не викликає серйозних заперечень циркуляція звернень «дебіл», «олігофрен», «шизофренік», при якому саме характер дефекта визначається в якості соціально-психологічного ярлика та відповідного стереотипного ставлення до людини. Особистість при такому зверненні «зникає», попри те, що на рівні соціальних ролей і статусів ця дитина або доросла людина має усі показники та типові прояви в якості особистості. Для прикладу, констатація статусу «учень спеціалізованої школи», «студент профтехучилища» та вимог, що висуваються до виконання відповідних соціальних ролей учня та студента.

У цьому контексті, вивчення особистісної саморегуляції людей з ментальними порушеннями розвитку – це створення оптимальних умов з дотримання їх прав визначатися особистістю, яка має, відповідні розвитку, здатності до функціонування в системі соціальних взаємодій, соціальної інтеграції. Особливо значення в контексті формування особистісної саморегуляції має віковий контекст.

Дослідження особистісної саморегуляції здійснювалися на вибірці підлітків з ментальними порушеннями розвитку (в яких констатовано незворотні порушення розумового та/або психічного розвитку). У межах дослідження, ментальні порушення розвитку визначалися як такі, що носять незворотній характер, визначаються дисгармонічністю (здебільшого не визначе-

ної етіології), генетичною схильністю чи ускладненнями внаслідок травматизації, регресією, супроводжуються супутніми порушеннями особистості, поведінки, діяльності та соціальної інтеграції. Ментальні порушення розвитку – це категорія, що охоплює широкий спектр порушень розвитку: гіперактивність, аутизм, затримка психічного розвитку, межові незворотні порушення психічного розвитку, незворотні порушення розумового розвитку (внаслідок травматичних чи шкідливих факторів), розумова відсталість та інше. Загальним для ментальних порушень є неспецифічне функціонування психічної діяльності та/або її порушення. Йдеться про особливості функціонування психічних функцій при ментальних порушеннях розвитку – сприймання, увага, уява, пам'ять, воля та, як наслідок, мислення та мовлення. Поряд з цим, невирішеною є проблема опису функціональності психічної діяльності при ментальних порушеннях розвитку, компенсаторних зон розвитку, вторинних порушень особистості, діяльності та поведінки. Вочевидь, постає потреба в розробленні ефективних технологій діагностики, прогнозування, розвитку та превенції порушень становлення особистості, що виникають під впливом органічних уражень і незворотних дисфункцій психічної діяльності.

Встановлення змісту психології особистості з ментальними порушеннями ґрунтується на констатації наступних положень: порушення (органічна етіологія, спадковість), порушення психічної діяльності та дефіцитарність особистісного розвитку.

Порушення (дефект) і його змістовно-клінічний опис виступає першоосновою для констатації дефіцитарності зон розвитку особистості, але не характеризує всю систему особистості в цілому. Це суто наукова дефініція, що має вузьку межу застосування – медичну констатацію етіології порушення. Все, що стосується психічного розвитку та становлення особистості, має визначатися через використання дефініції «дефіцитарність», яка актуалізує потребу в створенні ефективної технології виявлення, компенсації та корекції чинників, що обмежують функціонування відповідної зони, випадіння чи обмеження структурної складової психічної діяльності, прогнозування її динаміки та компенсації тощо. Застосування поняття «дефіцитарність» дає можливість уникнути «навішування соціальних ярликів» на особистість з ментальними порушеннями розвитку. Адже воно стосується не особистості в цілому, а лише зони розвитку, що під впливом дефекту є найбільш незрілою, і вимагає розроблення ефективної технології подальшої компенсаторної роботи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми дало підстави стверджувати, що особистісна саморегуляція є суто внутрішнім процесом, зміст якого визначається психічними процесами, психічними станами та загальним станом сформованості психічної діяльності, свідомості та самосвідомості. З позицій ортогенетичного принципу переконливо доводиться, що психічний розвиток іде від динамічного нестійкого до більш стійкого, і що найбільш динамічними та вихідними у психічній діяльності є психічні процеси. Відповідно особистісна саморегуляція забезпечується функціонуванням і станом сформованості: пізнавальних процесів, які забезпечують відображення властивостей навколишньої дійсності та внутрішніх особливостей; регуляторних процесів, які забезпечують регуляцію поведінки, діяльності та вибіркового і цілеспрямованого характеру реакцій; інтегративних процесів, які безпосередньо задіяні в усіх психічних процесах.

Розвиток і функціонування психічних процесів у структурі психічної діяльності підлітків з ментальними порушеннями розвитку обумовлюються глибиною порушень та специфікою їх етіології (органічного чи спадкового характеру). Саме вони, здебільшого, підпадають під найбільший вплив будь-яких порушень, практично обумовлюються їх спектром, але водночас не визначаються ними. Психічні процеси призводять до порушень психологічного розвитку та, як наслідок, психологічної, соціальної та культурної взаємодії підлітка в системі інтерперсональних взаємодій, що і детермінує специфіку становлення його особистості. Функціонування психічних процесів обумовлюється переважно характером травмуючого фактора (порушення) та часовою локалізацією його впливу на них. Отже, порушення органічного функціонування будь-якої етіології призводить до порушення психічних процесів, які досить широко представлені в дослідженнях психіатрів, патопсихологів та клінічних психологів. Водночас порушення функціонального характеру психічної діяльності детермінує нестійкі порушення у функціонуванні психічних процесів, які можуть і не відобразитися на загальному фоні психологічного та соціального функціонування підлітка.

Особистісна саморегуляція у підлітковому віці при ментальних порушеннях розвитку, поряд із внутрішньою природою самодетермінації, має вираження в поведінці. Традиційно визначається, що особливості розвитку поведінкової сфери цих підлітків обумовлюються дефектом пізнавальної сфери, який призводить до обмеженої осудності, основу якої складає правопорушна поведінка (Б. Зейгарник, Б. Братусь, В. Марчак, В. Си-

ньов та ін.). Парадоксом функціонування поведінки підлітків є те, що засвоєння навчального матеріалу не виступає мотивом для подальшого використання отриманих ними знань, умінь і навичок у практичній позанавчальній діяльності.

Залежно від ступеня тяжкості недорозвинення розумового розвитку, відповідно і визначається тотальність психічних і психологічних порушень, їхній вплив на формування поведінкової сфери. Встановлено, що при відносній сталості та збереженості емоційної сфери підлітків при ментальних порушеннях розвитку їхні вольові процеси, що обумовлюються функціонуванням мислення та являють собою систему саморегуляції афектів, емоцій і почуттів, характеризуються слабкістю спонукань та ініціативи, відсутністю чи недостатньою самостійністю. Тому доречною є констатація того, що ті афекти, емоції та почуття, які виступають стимулами для поведінкових реакцій і за нормального функціонування пізнавальної сфери регулюються когнітивними установками, при вторинному порушенні – інтелектуальний розвиток – безпосередньо виражаються в поведінці, бо когнітивні структури при ментальних порушеннях розвитку або є слабкими, або недостатньо сформованими.

Підліткам із такими порушеннями досить складно усвідомити власні агресивні реакції та адекватно реагувати на їх появу. Саме поведінка виражає агресивні реакції підлітка. Досить часто поведінкові порушення цих підлітків спричиняють їхню тривожність (в 30,8% підлітків віком від 10 до 15 років виявлено стійкий стан тривожності та у 25% – депресію). Поведінкові прояви за наявності таких станів є відмінними від тих, що детермінуються агресією. Девіантна поведінка в підлітків за результатом поведінкових дій є деструктивною, але за причинами та змістом є суттєво відмінною від таких же форм девіацій у підлітків з типовим розвитком. Поява гіперактивності вже на ранніх етапах розвитку дитини з металними порушеннями та, як наслідок, виникнення складних порушень їх поведінкової сфери в підлітковому віці обумовлюється синдромом порушеної уваги, який є вторинним у структурі ментальних порушень розвитку. Імпульсивність, порушення контролю над власною поведінкою, ситуативне роздратування досить часто характерні для поведінки цих підлітків. Непоодинокими є випадки «хронічної агресивної поведінки» й асоціальних дій саме в підлітковому віці.

Порушення в поведінковій сфері підлітків із порушеннями розумового розвитку обумовлюються й акцентуйованими рисами характеру. Поряд з цим, за статистикою 9% розумово відста-

лих людей поряд із дефектом когнітивної сфери мають психічні розлади, які потребують не тільки психологічного, але й психіатричного втручання (В. Марчак).

Дослідження особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку та його результати дозволили визначити специфіку особистісної саморегуляції, шляхом констатації внутрішніх психічних засобів регуляції: психічні процеси, психічні та афективні стани, рефлексія. Контроль за результатами регуляції здійснюється лише за умови включення рефлексії як механізму розвитку свідомості та самосвідомості особистості. Рефлексія та рефлексивні здібності визначають здатність особистості до усвідомлення внутрішніх засобів, стратегій і дій, що забезпечують її регуляцію, та здатність до корекції цих засобів відповідно до ситуації, в якій вона здійснюється.

Свідомість з'являється в результаті оволодіння та застосування мовленнєвих засобів, які дозволяють використовувати «зовнішні» знаряддя, самоорганізацію, а також знаряддя роздвоєння самого змісту внутрішнього плану відображення й участі в корекції дій (О. Анісімов). Дослідження мимовільних самоописів людей дорослого віку з мінеральними порушеннями розвитку, за результатами яких було виявлено співвідношення в їхній самооцінці реалістичних, ідеальних (бажаних) характеристик «Я» та негативних очікувань в їхньому майбутньому довело функціонування не лише їх здатності прогнозувати, проектувати та моделювати майбутнє, але й співвідносити негативні фактори з власним життям та попереджати їх появу (Е. Зіглер). Це дозволяє вказати, що особистість навіть за наявності порушень функціонування розумової діяльності здатна регулювати себе шляхом засвоєння тих соціально схвальних стереотипів та характеристик особистості, що є соціально значущими, що і підтверджує їхню здатність до рефлексії того соціокультурного середовища, в якому вони функціонують, і самих себе. Відповідно, формування пізнавальної діяльності не повинно становити зміст освіти дітей та підлітків з ментальними порушеннями розвитку, а виступати підґрунтям формування їх соціального інтелекту та особистісної саморегуляції. У цьому контексті особистісна саморегуляція – це функція соціальної інтеграції людей з ментальними порушеннями шляхом поступового формування їх соціального інтелекту.

Методологічні засади особистісної саморегуляції підпорядковуються загальним методологічним засадам, визнаним у науці, та відповідним вимогам побудови наукового дослідження з

урахуванням специфіки самої методології наукового дослідження. Визначення методології дослідження особистісної саморегуляції базується на виявленні універсальних, загальних і спеціальних закономірностей, що представлені в положеннях: теорії системно-динамічної організації вищих психічних функцій; теорії трьох функціональних блоків мозку; концепції соціально-біологічної інтеграції в розвитку психічної діяльності дітей; теорії функціональних систем; концепції вікової періодизації Д. Ельконіна; теорії діяльнісного підходу до формування новоутворень певного вікового періоду; про діалектичний взаємозв'язок мислення та мовлення; Л. Виготського про існування загальних закономірностей формування особистості при нормальному та аномальному розвитку та про наявність у кожної розумово відсталой дитини збережених функцій, при опорі на які можуть бути розвинені її потенційні можливості; теорії емоційної регуляції діяльності та поведінки; про типи патологічних характерів; про внутрішньосімейні детермінанти порушення саморегуляції у формі дезадаптивної поведінки підлітків із порушенням інтелектуального розвитку; концепції психології стосунків. Досягнення більшої ймовірності дослідження особистісної саморегуляції як феномена, так і об'єкта наукового дослідження було досягнуто шляхом введення методу моделювання, що дозволив чітко окреслити логіку наукового пізнання особистісної саморегуляції в представленому дослідженні (рис.1).

Особистісна саморегуляція визначається типами розвитку людини в контексті культурно-історичних вимірів і динаміки становлення її особистості. Філогенетичний вимір особистісної саморегуляції визначає її як еволюцію живих систем, що забезпечується функціонуванням імунної системи та адаптації до мінливості оточуючого середовища. Онтогенетичний вимір визначається психічною діяльністю як внутрішньою основою саморегуляції та соціальною активністю (як її зовнішній прояв). Антропогенетичний вимір визначає діяльність свідомості та самосвідомості як регулятивної функції особистості.

Ураховуючи особливості психічного дизонтогенезу (йдеться про параметри, визначені В. Лебединським) та їх співвідношення із загальноновизнаними закономірностями психічного розвитку, що є правомірними відповідно до положення про єдність закономірностей нормального та аномального розвитку, висунути Л. Виготським, Б. Зейгарник, О. Лупією, А. Baumeister, S. Fiske, E. Zigler, визначено наступні загальні закономірності, що виявляють суть, динаміку та конфігурацію особистісної са-

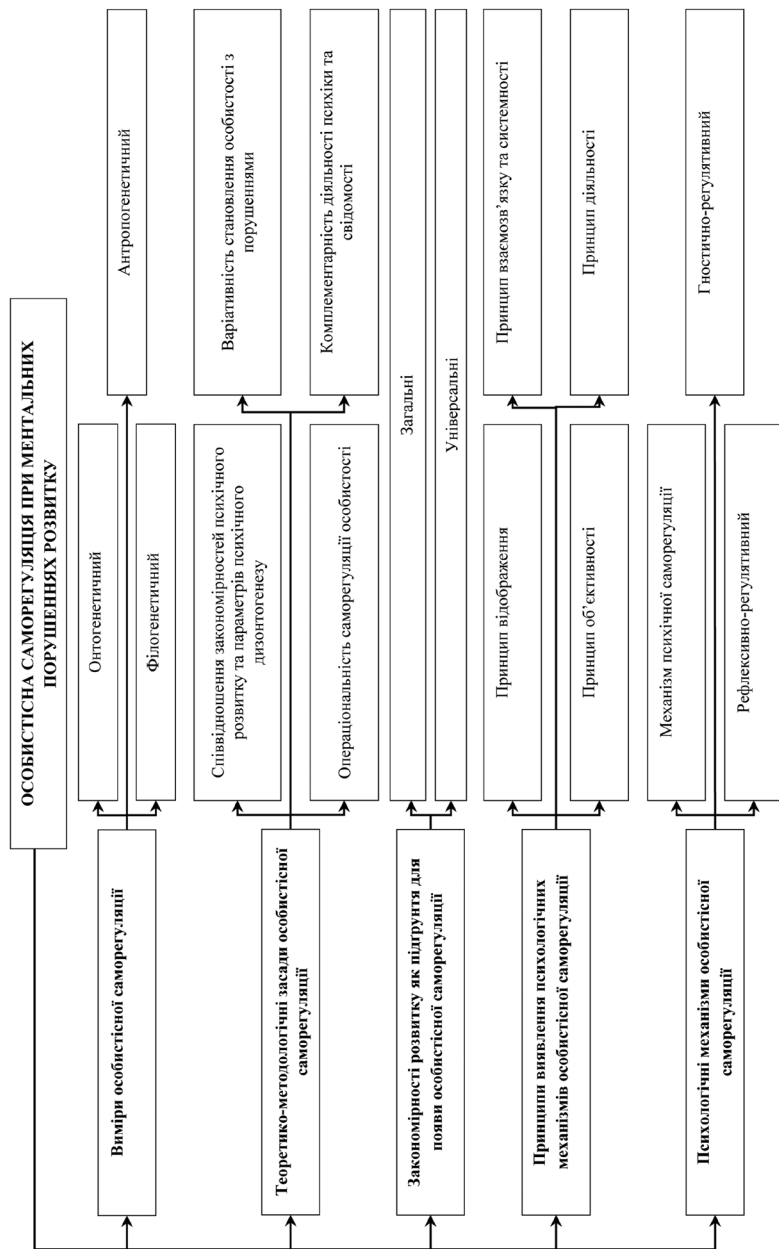

Рис. 1. Теоретична модель особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку

морегуляції: нерівномірність і гетерохронність психічного розвитку, нестійкість, сенситивність, кумулятивність, дивергентність-конвергентність.

Особистісна саморегуляція формується під впливом визначених загальних закономірностей психічного розвитку та під впливом патопсихологічних параметрів психічного дизонтогенезу: функціональна локалізація порушення, часові межі, взаємодія між первинним і вторинним дефектом, порушення міжфункціональних взаємодій у процесі аномального системогенезу. Теоретико-методологічними засадами особистісної саморегуляції підлітків із порушенням розумового розвитку є співвідношення закономірностей психічного розвитку та параметрів психічного дизонтогенезу; варіативність становлення особистості з порушенням розумового розвитку, операціональність, комплементарність діяльності психіки та свідомості.

Зміст варіативності конкретизується в твердженні про те, що особистість із ментальними порушеннями розвитку є еволюційною системою, що є варіативною та має тенденції до самозбереження й природно задану здатність до еволюційного розвитку, адаптації, мінливості та прогресування відповідно до психофізіологічних можливостей і змін оточуючого середовища. Найбільш значущою у вирішенні проблеми особистісної саморегуляції та її психологічних закономірностей, що безпосередньо формуються в умовах психічного дизонтогенезу, є встановлення специфіки операціональності та комплементарності діяльності психіки та свідомості у змісті саморегуляції особистості. Операціональність визначається тенденціями психічного розвитку підлітка до формування пізнавальних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення та мовлення) та здатності використання їх як регулятивних функцій і операції переносу алгоритму діяльності.

Комплементарність психічної діяльності та свідомості конкретизується в проблемах формування рефлексивно-регуляторних механізмів особистісної саморегуляції як системної інтегративної діяльності психіки та свідомості підлітка. Виявлення специфіки функціонування особистісної саморегуляції як гностичної (операціональності) та рефлексивно-регулятивної (комплементарності) складової психічної діяльності є актуальним як для онтогенетичного типового розвитку підлітка, так і для розвитку підлітка під впливом психічного дизонтогенезу. Констатація специфіки сформованості особистісної саморегуляції виступає основою для здійснення ефективних заходів щодо її функціонування, беручи до ваги той факт, що основними форма-

ми її виявлення є комунікативна діяльність і поведінка. Кризь призму операціональності та комплементарності, особистісна саморегуляція – це «штучне утворення», що відповідно до генетичної природи формування мислення та мовлення задане діяльністю психіки та свідомості, фізичними та психічними функціями, яке вибудовується лише через контекст соціальної активності особистості й особливостей динаміки її психосоціального розвитку в онтогенезі. Наявність функціонування довільності та усвідомленості мисленнєвої діяльності підлітків, її мовленнєве опосередкування та представлення в структурі їхньої психічної діяльності складає сутність операції переносу засвоєного алгоритму діяльності й визначає зміст операціонального компонента їхньої особистісної саморегуляції.

Операціональність саморегуляції особистості забезпечується функціонуванням мислення та мовлення підлітка, якісною одиницею виявлення якого є стан сформованості в системі психічної діяльності операції переносу алгоритму діяльності, та здатністю підлітка до встановлення та визначення їх (понять) змістового значення, застосування як регуляторних компонентів власної поведінки. Комплементарність діяльності психіки та свідомості змістовно визначається твердженням про рефлексивно-регуляторну діяльність особистості як результат інтеграції діяльності психіки та свідомості.

У свою чергу, механізми особистісної саморегуляції підкорюються низці системних закономірностей розвитку людини у філогенетичному, онтогенетичному та антропогенетичному вимірах, що обумовлюють зміст і характер психічної діяльності, свідомості та самосвідомості, організації функціонування соціальних систем. Методологічними принципами психологічних механізмів особистісної саморегуляції є: принцип об'єктивності, принцип відображення, принцип взаємозв'язку та системності, принцип діяльності.

Висновки. Запропоновані концептуальні положення психології особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку (на прикладі незворотних порушень розумового та/або психічного розвитку) створює підстави до опису проблеми цієї саморегуляції на розвитку, який є непередбачуваним, складно прогнозованим та має тенденції до компенсації як ознаки його відтворення. Це створює підстави до перегляду усталених освітніх моделей з акцентів на формуванні пізнавальної діяльності на формування соціального інтелекту та забезпечення ефективних умов їх соціальної інтеграції.

Перспективою подальших досліджень даної проблеми є розробка прогнозу особистісної саморегуляції та алгоритму його реалізації у ранньому та дошкільному віці дітей з ментальними порушеннями.

Список використаних джерел

1. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушенням розумового розвитку: монографія / Н.О. Макарчук. – К. : Фенікс, 2014. – 448 с.
2. Makarchuk N.A. The specificity of personal self-regulation functioning in **adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation** / Innovations in education: Monograph / ed. by MKolodziejczyk / N.A.Makarchuk – Viena.: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 105–122.
3. Makarchuk N.A. The specificity of attention functioning as psychic means of personal self-regulation in adolescents with intellectual disabilities / N.A. Makarchuk // International scientific-practical conference «**Innovations in science, technology and the integration of knowledge**». – London : Berforts Information Press Ltd, 2014. – P. 177–190.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Makarchuk N.O. Osobystisna samoreguljacija pidlitkiv z porushennjam rozumovogo rozvytku: monografija / N.O. Makarchuk. – K. : Feniks, 2014. – 448 s. [in Ukrainian]
2. Makarchuk N.A. The specificity of personal self-regulation functioning in **adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation** / Innovations in education: Monograph / ed. by MKolodziejczyk / N.A.Makarchuk – Viena : «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 105–122.
3. Makarchuk N.A. The specificity of attention functioning as psychic means of personal self-regulation in adolescents with intellectual disabilities / N.A. Makarchuk // International scientific-practical conference «**Innovations in science, technology and the integration of knowledge**». – London : Berforts Information Press Ltd, 2014. – P. 177–190.

Received January 19, 2016

Revised February 18, 2016

Accepted March 17, 2017